

โครงสร้างสังคม
ที่ยอมรับการมีระบบย่อยที่กัดกร่อนตัวเองเช่นนี้
นำไปสู่สภาพที่ว่าสังคมใด
มีกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมที่นั่น
ไม่ใช่สังคมประชาธิปไตย

ความเป็นธรรมทางสังคมกับ การเมืองภาคประชาชน*

ไพสิฐ พาณิชย์กุล

“ที่ไหนมีการกดขี่ ที่นั้นย่อมมีการต่อสู้
ที่ไหนไม่มีความรู้ ที่นั้นต้องได้รับการศึกษา
ที่ไหนยังไม่มีการพัฒนา ที่นั้นต้องมีการเรียกร้อง
ที่ไหนไม่มีความถูกต้อง ที่นั้นต้องเรียกร้องความเป็นธรรม”

กำนัน อนันต์ ดวงแก้วเรือน
ผู้นำประชาชนเครือข่ายป่าชุมชน
ตัวแทนกลุ่มผู้ใช้สิทธิตามรัฐธรรมนูญ มาตรา 170
เป็นครั้งแรกของประเทศไทย

* บทความนี้ ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมจากบทความที่เสนอในเวทีวิชาการเนื่อง
ในโอกาสครบรอบ 10 ปีของ สกว. เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2546 ณ หอประชุมแห่งชาติ
สิริกิติ์ กรุงเทพฯ

บทนำ

อุดมการณ์ของสังคมที่เกี่ยวข้องกับ “ความเป็นธรรม” มีหลายหลากหลาย กระแส ความคิด และภายใต้อุดมการณ์ดังกล่าวทำให้เกิด “เครื่องมือทางสังคม” ในรูปแบบที่หลากหลายเพื่อจะนำสังคมไปสู่อุดมการณ์นั้นๆ ซึ่งก็พลัดกันมีอิทธิพลและมีบทบาทเหนือสังคมในแต่ละช่วงเวลาของการพัฒนาการของสังคมที่แตกต่างในแต่ละยุคแต่ละสมัยที่ไม่เหมือนกัน เกณฑ์หรือมาตรฐานความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นภายใต้เครื่องมือต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม จะทำอย่างไรที่จะให้ไปในทางเดียวกัน ในเวลานี้มาตรฐานความเป็นธรรมตามกฎหมายนอกจากจะไปได้กับมาตรฐานอื่นที่สังคมยึดถือแล้ว ในหลายๆ กรณีกลับขัดแย้งและในหลายๆ กรณีก็ทำให้เกิดไปจากที่สังคมคาดหวัง

อุดมการณ์ต่าง ๆ เหล่านั้น มีผลเป็นเสมือนเบ้าของสังคมที่จะหล่อหลอมเรื่องราวต่าง ๆ ของสังคมให้มีรูปร่างไปในทางใดทางหนึ่งตามอุดมการณ์ที่กำหนดโครงสร้างในทางความคิดให้แก่ผู้คนที่อยู่ในสังคม และเมื่อใดก็ตามที่โครงสร้างทางความคิดภายใต้อุดมการณ์ใดอุดมการณ์หนึ่งหรือหลายอุดมการณ์สามารถที่จะมีบทบาทนำในการก่อให้เกิดโครงสร้างทางความคิดที่ทำให้ผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่อยู่ในสังคมเกิดความลงตัวก็ทำให้เกิดระบบที่น่าสังคมหรือสังคมใช้ฝ่ากระแสต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป อาทิเช่น ในสังคมไทยที่มีระบบอุปถัมภ์เป็นตัวอย่างกลไกทางสังคมดังที่กล่าวมา

ดังนั้น การกล่าวถึง “ความเป็นธรรม” ทางสังคมจึงเป็นประเด็นที่มีหลายมิติ และโดยประการสำคัญมิได้มีระนาบเดียว มิได้หมายถึงการผูกขาดแต่เฉพาะแต่บทบาทของรัฐที่อ้างว่ามีรัฐเพื่อมาให้ความยุติธรรมเท่านั้น และก็มีได้หมายความว่าถึงบทบาทของนักกฎหมายที่จะทำหน้าที่ในการบอกว่าจะอะไรเป็นธรรมหรือไม่เป็นธรรม ไม่ว่าจะเป็นโดยสายงานอาชีพหรือถูกคาดหวังจากผู้คนส่วนหนึ่งของสังคมที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและมายาคติที่นักกฎหมายสร้างขึ้นตามกระแส

ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน และกลายมาเป็นอุดมการณ์ความคิดหลักที่เข้ามามีบทบาทในการก่อตัวทางความคิดในสังคม และพยายามที่จะทำให้เกิดการยอมรับอุดมการณ์ความคิดดังกล่าวตามระบบการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในระบบราชการที่มีนักกฎหมายเข้าไปมีบทบาทอยู่ในส่วนต่าง ๆ ซึ่งสภาพเช่นนั้นสามารถที่จะรองรับหรือเหมาะกับการเปลี่ยนแปลงหรือเงื่อนไขทางสังคมในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่เมื่อเกิดเงื่อนไขใหม่ ๆ ในทางสังคมทำให้เกิดปัญหาใหม่ ๆ มากมาย ระบบที่มีมาแต่เดิมก็จำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนตาม ดังนั้นกระบวนการสร้างหรือรักษาความเป็นธรรมทางสังคมจึงต้องการการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นอย่างมาก สังคมทั้งระบบจึงจำเป็นที่จะต้องหันมาให้ความสำคัญกับเรื่องนี้

ความพยายามในการสะท้อนให้สภาพเกี่ยวกับ “ความเป็นธรรม/ความไม่เป็นธรรม” ในเอกสารกึ่งวิชาการนี้ตั้งอยู่บนเงื่อนไขและหลักการสองสามเรื่องที่จะหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงเพื่อสะท้อนภาพความไม่เป็นธรรม (และแม้จะเป็นการให้ความสำคัญกับเรื่องความไม่เป็นธรรมก็ควรระลึกไว้ด้วยในขณะเดียวกันว่าไม่ได้มีแต่เฉพาะความไม่เป็นธรรมเท่านั้น ความเป็นธรรมในหลาย ๆ เรื่องก็อยู่ในระดับที่ดีขึ้นแม้จะไม่ดีที่สุดในทุกด้าน)

และด้วยเหตุดังกล่าวในเอกสารกึ่งวิชาการชิ้นนี้จะไม่มุ่งที่จะสะท้อนสภาพความไม่เป็นธรรมรายกรณี แต่ต้องการที่จะลงลึกไปถึงระดับกระบวนการของระบบกฎหมายที่ทำให้เกิดความไม่เป็นธรรม โดยจะสะท้อนสภาพให้เห็นว่ากระบวนการดังกล่าวสร้างความไม่เป็นธรรมให้เกิดขึ้นอย่างไรเป็นหลัก ในบทความนี้จะแบ่งประเด็นที่จะกล่าวถึงเป็นประเด็นดังต่อไปนี้

ก. ความคิดที่ว่าด้วยความเป็นธรรมทางสังคมกับความเป็นธรรมทางกฎหมาย

ข. ประวัติศาสตร์ความเป็นธรรมทางสังคมภายใต้ระบบกฎหมาย

ค. การเมืองภาคประชาชนกับกระบวนการในการสร้างกฎหมายที่ตั้ง
อยู่บนหลักการเรื่องความเป็นธรรม

ก. ความคิดที่ว่าด้วย “ความเป็นธรรมทางสังคม” กับ “ความเป็นธรรมทางกฎหมาย”

ปัญหาความเป็นธรรมไม่ว่าจะพิจารณาในมิติใด ๆ ก็ตาม เพื่อให้
สามารถเห็นความเชื่อมโยงในมิติต่าง ๆ ของความเป็นธรรมได้ ควรที่จะต้องเริ่ม
ตั้งแต่ “ความคิด” ในเรื่องนั้น ๆ ว่ามีความคิดกันอย่างไร และจากความคิด
ที่สามารถที่จะขยายไปเชื่อมโยงกับประเด็นอื่น ๆ ได้ ในส่วนนี้จะกล่าวถึงความคิด
ที่ว่าด้วยเรื่องความเป็นธรรมที่มีอยู่แล้วในสังคมกับความเป็นธรรมในทาง
กฎหมาย

ความเป็นธรรมไม่ได้มีอยู่แล้วลอย ๆ แต่เป็นผลของปฏิสัมพันธ์ของทุก ๆ
สิ่งที่อยู่ในสังคมหนึ่ง ความเป็นธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการยึดเหนี่ยวกันในสังคม
ผ่านทางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่สังคมสร้างขึ้น (แน่นอนว่าไม่ได้มีแต่กฎเกณฑ์
แต่เพียงอย่างเดียวที่ทำให้สังคมผูกโยงกัน) การมีกฎระเบียบแต่ไม่เป็นธรรมก็
จะทำให้สังคมนั้นพร้อมที่จะแตกออกสลายไป ดังนั้น จึงมีคำกล่าวประหนึ่งเป็น
หลักการอันศักดิ์สิทธิ์ในทางกฎหมายว่า “ที่ใดมีสังคม ที่นั้นย่อมต้องมีกฎหมาย
ที่ใดไม่มีกฎหมายที่นั้นไม่มีสังคม” หลักการอันศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวนี้ ถึงเวลาแล้ว
ที่ควรจะต้องนำมาขยายความให้ครบถ้วนสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทาง
สังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเสียใหม่ว่า กฎหมายที่ดีที่จะอยู่ในสังคมได้นั้น จะต้อง
เป็นกฎหมายที่จะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนและสังคม และชุมชน
จะเข้มแข็งได้ก็เพราะเป็นสังคมที่สามารถให้ความเป็นธรรมแก่ทุกคนได้

ความเป็นธรรมในทางกฎหมาย ควรที่จะต้องเป็นหนึ่งเดียวกับความเป็น
ธรรมในสังคม แต่ในความเป็นจริงที่เป็นอยู่ในปัจจุบันทั้งสองส่วนกลับกลายเป็น

คนละเรื่องกันแทบจะโดยสิ้นเชิง และนับวันความแตกต่างก็จะมีมากขึ้น
และมีความหมายที่ต่างกันคนละทิศละทาง ดังเช่นที่สามารถเห็นได้จากความ
แตกต่างระหว่างรายได้ของคนจนกับคนรวย ซึ่งนับวันก็มีความแตกต่างกันมาก
ขึ้นทุกขณะ ความแตกต่างดังกล่าวถูกมองแต่เฉพาะในทางด้านทางด้าน
เศรษฐกิจเท่านั้น แต่ในมิติอื่น ๆ กลับไม่ค่อยถูกหยิบขึ้นมาเป็นประเด็นถกเถียง
กัน จึงทำให้ความแตกต่างในเรื่องรายได้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเพราะโชคชะตา
ความเฮง มีเครื่องรางดี ทำพิธีปลุกเสกชอบ แล้วจบลงด้วยเลขเด็ด

หรือจากปรากฏการณ์วิกฤตเศรษฐกิจของชาติที่ผ่านมา ซึ่งเห็นได้ชัด
ว่าทุกสาขาอาชีพประสบปัญหาว่างงานตกงานกันเป็นส่วนใหญ่ แต่ในอาชีพ
ทางกฎหมายกลับเฟื่องฟูโดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการยึดทรัพย์ทวงหนี้
เพราะมีการนำเอามาตรการทั้งหลายในทางกฎหมายมาใช้บีบบังคับให้ชำระ
หนี้กัน และหนี้ดังกล่าวก็เป็นหนี้ตามตัวเลขทางบัญชีที่เกิดขึ้นเพราะการเปลี่ยนแปลง
ของค่าเงิน ไม่ได้เป็นมูลค่าหนี้ตามสภาพความเป็นจริงของกิจการ (ที่เกิด
จากความไม่ตั้งใจในการบริหารงานหรือการไม่มีความสามารถของลูกหนี้)
และมีความพยายามในการจะลดกระบวนขั้นตอนต่าง ๆ ที่ให้ความเป็นธรรม
เพื่อให้สามารถที่จะจัดการกับหนี้ได้อย่างรวดเร็ว

สภาพเช่นนี้ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน แต่ก็ได้สะท้อนภาพความผิดปกติบาง
อย่างที่น่าสนใจของทัศนะเกี่ยวกับความเป็นธรรมของเจ้าหน้าที่ ลูกหนี้ ผู้พิพากษา
ทนายความ ตัวอย่างสภาพที่ความเป็นธรรมในทางสังคมซึ่งแตกต่างกับสภาพ
ความเป็นธรรมในทางกฎหมายดังที่กล่าวมานี้มีให้เห็นมากมาย และนับวันก็
สะสมเพิ่มพูนมากขึ้นทุกขณะ จนยากที่จะจินตนาการได้ว่าปัญหาต่าง ๆ ที่
หมักหมมกันมาเป็นเวลานานเช่นนี้จะหาทางออกกันอย่างไรบนโครงสร้างทาง
การเมืองการปกครองที่กำลังเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของการปฏิรูป

ปัญหาความแตกต่างที่เกิดขึ้นระหว่างความเป็นธรรมในทางสังคมกับ

ความเป็นธรรมทางกฎหมายดังที่ได้กล่าวมา กล่าวให้ถึงที่สุดแล้วก็คือ ความแตกต่างของความคิดที่มองความเป็นธรรม โดยมองปรากฏการณ์ไม่ทะลุไปถึงต้นตอของสาเหตุ เป็นความคิดที่จวนต้อปัญหา ยึดติดกับผลประโยชน์ เป็นความคิดที่แยกส่วน ผลักภาระและไม่อยากที่จะหยิบขึ้นมากล่าวถึง เพราะเทคนิควิธีที่ศาสตร์ต่าง ๆ มีไม่สามารถที่จะตอบคำถามได้

และเพื่อมองให้รอบด้านในการสำรวจสภาพ “ความเป็นธรรมในทางสังคม” ในเชิงความคิดในทางวิชาการของศาสตร์อื่นๆ หรือกล่าวให้ถึงที่สุดแล้วก็คือในอาชีพต่าง ๆ มีการกล่าวถึงเรื่อง “ความเป็นธรรม” อย่างไร อาทิเช่น

- ในทางเศรษฐศาสตร์มีความพยายามที่จะหาทางในการทำให้เกิดการกระจายรายได้ที่เป็นธรรมด้วยเครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์มากมายที่พยายามที่จะคิดค้นกัน

- ในทางด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีการกล่าวถึงการจัดการแบบยั่งยืน

- ในทางด้านสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา มีการกล่าวถึงเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ความเป็นชุมชนและในประเด็นอื่นๆ อีกมากมาย

- ในทางด้านประวัติศาสตร์มีการพัฒนาการทางความคิด และเกิดการตั้งคำถามต่อการกระทำต่าง ๆ ที่ผ่านมาในการใช้อำนาจรัฐ อำนาจเงิน อำนาจทางสังคม การเปลี่ยนแปลงในทางสังคมที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงของประวัติศาสตร์

- ในทางด้านสตรีศึกษา ค่อนข้างที่จะเป็นพัฒนาการที่ก้าวกระโดด และ เป็นการตั้งคำถามต่อทุก ๆ อย่างที่เป็นความสัมพันธ์หญิงชายที่เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นธรรมบนโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจในมิติต่าง ๆ

- ในทางด้านรัฐศาสตร์ แม้จะไม่มีมีการกล่าวถึงเรื่องความเป็นธรรมโดยตรงในรัฐศาสตร์กระแสหลักก็ตาม แต่ก็เริ่มที่จะมีการกล่าวถึงอยู่บ้าง ประปราย

สภาพที่กล่าวมากลับตรงกันข้ามในทางนิติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับกรณีประเทศไทย กล่าวคือ ไม่ค่อยจะมีการตั้งคำถามหรือมีข้อสงสัยเกี่ยวกับเรื่องความเป็นธรรมภายใต้ระบบกฎหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้กระบวนการยุติธรรมตามกฎหมายกันเลย แต่มักจะมีการให้ความสำคัญหรือเน้นย้ำมายาคติหรือความเชื่อที่ว่า

...กฎหมายคือความยุติธรรม ดังนั้นจะต้องทำตามกฎหมายที่กฎหมายบัญญัติจึงจะได้รับความเป็นธรรมตามที่กฎหมายบัญญัติและจะต้องเคารพและรักษากฎหมายเอาไว้เพราะมันเป็นสิ่งที่ผ่านกระบวนการตรากฎหมายที่ตัวแทนของประชาชนเป็นผู้ตรา ความไม่เป็นธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นไม่ได้เป็นเพราะกฎหมาย แต่เป็นเคราะห์กรรมโชคชะตาที่จำต้องมาชดใช้...

ดังนั้น เมื่อมีการร้องเรียนหรือเรียกร้องขอความเป็นธรรมตามสิทธิหรือช่องทางต่าง ๆ ที่ระบบกฎหมายกำหนดเอาไว้ การจัดการกับความไม่เป็นธรรมที่ได้รับการร้องเรียนดังกล่าวจึงมักจะถูกเก็บเงียบ ทั้งในส่วนองกลไกภาครัฐที่ต้องแก้ปัญหา และในระบบของสื่อมวลชนที่ไม่ได้สะท้อนสภาพเป็นจริงของความไม่เป็นธรรมที่มีอยู่ในสังคมให้ปรากฏ ดังนั้นการมองเรื่อง “ความเป็นธรรมในทางสังคม” ความพยายามที่จะทำให้ระบบกฎหมายเป็นไปในทิศทางเดียวกับความเป็นธรรมทางสังคมจึงถูกทำให้มองอย่างตื้นเขินว่าผู้ที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมที่มาเรียกร้องนั้น

..... ไม่ได้เป็นผู้ที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจริง ๆ

..... เป็นผู้ที่ไม่รู้จักพอ.....

..... ไม่รู้จักคำว่าบุญคุณที่ได้รับจากความเมตตา กรุณา ปรานีที่เจ้าหน้าที่ภาครัฐจัดให้.....

กว่า ๑๐๐ ปีเศษนับแต่การปฏิรูประบบกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ ๕ จนถึงปัจจุบัน เป็นที่น่าสังเกตว่าการปฏิรูปกฎหมายเป็นสิ่งแรก ๆ ที่ถูกเปลี่ยนแปลงเพื่อเผชิญต่อกระแสโลกาภิวัตน์ แทบจะเรียกได้ว่าพลิกฟ้าพลิกแผ่นดิน ทั้งนี้เนื่องจากระบบกฎหมายเดิมมีสภาพไม่ต่างไปจากเรือโบราณที่ผูกพันทรุดโทรมจนปะทุไม่ไหวแล้ว ถึงขนาดที่จะต้องต่อเรือลำใหม่ทันทีเดียวจึงจะสามารถที่จะนำพาประเทศให้พ้นจากภัยการล่าอาณานิคมของประเทศตะวันตกในเวลานั้น

“เรือ” หรือ “ระบบกฎหมาย” ดังกล่าวที่กลายเป็นสิ่งใหม่ในสังคมไทย ในขณะนั้นก็คือ กระบวนการในการจัดทำกฎหมายแบบใหม่ ที่จำเป็นจะต้องไปอาศัยลอกเลียนจากกฎหมายของประเทศต่าง ๆ เพื่อให้เสร็จทันที่จะนำไปเป็นข้ออ้างเพื่อต่อรองทางการเมืองระหว่างประเทศ ระหว่างประเทศไทยกับประเทศเจ้าอาณานิคมทั้งหลาย จึงต้องเร่งรีบดำเนินการหลาย ๆ ด้าน อาทิเช่น มีการจ้างที่ปรึกษาที่เป็นชาวต่างประเทศให้เข้ามาช่วยในการจัดทำกฎหมาย มีการวางระบบราชการและแผ่ขยายไปยังท้องถิ่นหัวเมืองทั้งหลาย มีการสร้างคนที่ประกอบอาชีพเฉพาะมากขึ้น มีการส่งเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ไปศึกษาวิชากฎหมายที่ประเทศอังกฤษ และกลับมามาตั้งโรงเรียนกฎหมายทำหน้าที่ผลิตนักกฎหมายเข้าสู่ระบบศาลที่วางระบบขึ้นใหม่ตามอย่างของประเทศเจ้าอาณานิคม เพื่อแก้ปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตทางการศาลที่อ้างว่าระบบกฎหมายเดิมไม่ควิไลซ์ จึงทำให้ต้องนำเอามาตรการที่สร้างความเป็นธรรมตามแบบประเทศเจ้าอาณานิคม

การวางระบบกฎหมายใหม่ดังกล่าว แม้จะมีความจำเป็นที่จะต้องทำทั้งตามเหตุผลดังกล่าวข้างต้น และประกอบกับในแง่ของความชอบธรรมในระบบการเมืองการปกครองซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนในฐานะเจ้าของสิทธิ ตามแนวความคิดแบบตะวันตกจนทำให้นอกจากจะต้องมีการเปลี่ยนแปลง

ระบบกฎหมายแล้ว กระแสความคิดตะวันตกที่เข้ามามีอิทธิพลในช่องทางต่าง ๆ ที่หลากหลายก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนระบอบการปกครองตามมาด้วยในภายหลัง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลความคิดทางตะวันตกที่เข้ามาเป็นระลอก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศในด้านต่าง ๆ จนกระทั่งหลุดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคม ประเทศต่าง ๆ เหล่านั้นก็พยายามที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ประเทศอาณานิคมมาวางระบบไว้ อาทิเช่น มีการปรับแก้กฎหมายมากมายเพื่อให้สามารถที่จะเชื่อมรากฐานความคิดและกลไกต่าง ๆ ที่ดีเพื่อทำให้ชุมชน/สังคมสามารถใช้กลไกดังกล่าวปกป้องชุมชนหรือสังคมได้ โดยผสมผสานกับจุดเด่นของระบบกฎหมายใหม่ ดังจะเห็นได้จากในกรณีระบบกฎหมายในบางเรื่องของประเทศญี่ปุ่น ประเทศมาเลเซีย ประเทศเนปาล ประเทศออสเตรเลีย หรือแม้กระทั่งในประเทศต่าง ๆ ในกลุ่มยุโรป ซึ่งส่วนใหญ่ก็ใช้ระบบประมวลกฎหมาย ต้นแบบที่เราไปเลียนแบบมาก็ยังให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนและรากฐานความคิดและกลไกต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นและการยอมรับให้ชุมชนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในระบบกฎหมาย จึงเป็นการทำให้มีทางเลือกของกลไกมากกว่ากฎหมายที่เกิดจากรัฐที่จะผูกขาดให้ความเป็นธรรม

แต่แม้ในด้านหนึ่ง คำถามเกี่ยวกับกลไกในการให้ “ความเป็นธรรมทางสังคม” จะถูกกีดกันโดยระบบกฎหมายก็ตาม ในขณะเดียวกัน “ความเป็นธรรมทางสังคม” โดยตัวมันเองก็ถูกทำลายโดยเงื่อนไขอื่น ๆ ด้วย เช่น เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้านและรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากการเกิดการเปลี่ยนแปลงในค่านิยมที่สำคัญ ๆ ในสังคมที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจากกระแสลัทธิบริโภคนิยม กระแสโลกาภิวัตน์ กระแสทุนนิยม และกระแสนิยมต่าง ๆ เหล่านี้ กลับกลายมาเป็นที่มาใหม่ของความเป็นธรรม โดยมีระบบกฎหมายทำหน้าที่

ในการแปลงค่านิยมนั้นๆ (ทั้งที่สอดคล้องกันและทั้งที่ขัดแย้งกัน) ให้มีลักษณะเป็นรูปธรรมจับต้องได้ ในขณะที่ระบบความเป็นธรรมในสังคมแบบเดิมถูกลดอำนาจและบทบาทลง ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีของระบบความเป็นธรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ปรากฏในรูปของจารีตประเพณีของชุมชนในท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งปฏิบัติมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน แต่กลับถูกระบบราชการ ระบบกฎหมายกีดกันและทำลาย

ข. ประวัติศาสตร์ความเป็นธรรมทางสังคมภายใต้ระบบกฎหมาย

ระบบกฎหมายของแต่ละประเทศต่างมีประวัติศาสตร์ที่เปลี่ยนแปลง คลื่นคล้ายสัมพันธ์กับเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมขณะนั้นพร้อมไปกับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต แต่ควรจะกล่าวเน้นย้ำไว้ด้วยเช่นเดียวกันว่าเป้าหมายของการเปลี่ยนแปลงระบบกฎหมายไม่ได้เกิดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ในการที่จะมุ่งสร้างความเป็นธรรมให้เกิดหรือไปแก้ไขความขัดแย้งที่มีอยู่ในสังคมแต่เพียงอย่างเดียว การเปลี่ยนแปลงระบบกฎหมายทั้งระบบมีวัตถุประสงค์อย่างอื่นอยู่ด้วย ในบางกรณีก็เห็นได้ตรงไปตรงมา ในบางกรณีเป็นผลที่เกิดขึ้นข้างเคียงโดยไม่ตั้งใจ บางกรณีมีวัตถุประสงค์แอบแฝงที่เห็นได้ค่อนข้างลำบาก

สำหรับกรณีประเทศไทยจากข้อมูลและข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ วัตถุประสงค์ในการเปลี่ยนแปลงระบบกฎหมายซึ่งแต่เดิมเคยใช้ระบบกฎหมายแบบจารีตประเพณีเป็นหลัก แล้วต่อมามีการเปลี่ยนแปลงเป็นระบบกฎหมายแบบประมวลกฎหมายตามแบบอย่างระบบกฎหมายแบบตะวันตก ก็เนื่องจากแรงกดดันจากกระแสการล่าอาณานิคมมีรุกรานเข้ามาในขณะนั้น ประกอบกับในยุคหลังจากนั้นมีเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงในทางการเมือง ระบบกฎหมายซึ่งเพิ่งถูกสถาปนาขึ้นก็ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของกระบวนการในการเปลี่ยนแปลง โดยส่วนใหญ่ของระบบกฎหมายที่ถูกสร้างขึ้นเพิ่มเติมต่อจากนั้น

มีวัตถุประสงค์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่มีขึ้นเพื่อเป็นการต่อรอง โอนอ่อนผ่อนตามกระแสการล่าอาณานิคม กลายเป็นเครื่องมือเพื่อการปกครองภายใต้ความเป็นรัฐชาติ และท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและสถาปนาระบบใหม่ดังกล่าว ได้แฝงเอาแนวคิดใหม่ที่สำคัญผนวกเข้ามาด้วย แนวคิดใหม่ที่เข้ามา มีอิทธิพลค่อนข้างมากได้แก่แนวคิดที่ว่า “การทำให้ทันสมัย (Modernization)”

แน่นอนว่าแนวคิดที่ว่าด้วยกระบวนการทำให้ทันสมัยไม่ได้เข้ามาโดยผ่านทางกฎหมายแต่เพียงทางเดียวแต่ที่เป็นผลสำคัญที่เกิดจากระบบกฎหมายใหม่ได้แก่ การสร้างระบบเปิด/ปิดและกีดกัน (Open/Shut and Exclusive System) ภายใต้ระบบการปกครองที่สร้างความเชื่อให้แก่ประชาชน โดยทำให้เห็นว่าประชาชนเป็นผู้อยู่ภายใต้การปกครอง เป็นฝ่ายที่จะต้องทำตามคำสั่งของทางราชการ ทำตามนโยบายของรัฐ (มากกว่าการทำตามกฎหมาย) การลดบทบาทของประชาชนลงเช่นนี้ ทำให้ระบบราชการกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญเป็นอย่างมากในการจัดสรรทรัพยากรต่างๆ ระบบการบริการเช่นนี้ จึงเปิดบริการแก่บางกลุ่มปิดกั้นบางคน และในขณะเดียวกันเพื่อทำให้บางกลุ่มได้ประโยชน์ตามที่ตกลงไว้ก็ต้องกีดกันไม่ให้ใครเข้าไปเกี่ยวข้อง แม้จะเป็นผู้ใช้ประโยชน์แต่เดิมก็ตาม

ดังเช่นกรณีการจัดการป่าโดยระบบกฎหมาย พื้นที่ป่าเป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ของความเป็นชุมชนเกษตรกรรม และป่าเองก็ต้องพึ่งพาชุมชนให้ดูแลป้องกันอยู่ด้วย การจัดการป่าที่มีระบบราชการใช้อำนาจผ่านทางกฎหมายสามารถที่จะสะท้อนภาพความเป็นระบบ เปิด/ปิดและกีดกัน ได้อย่างชัดเจน โดยเริ่มต้นที่ระบบราชการเปิดให้สิทธิแก่ผู้ได้รับสัมปทาน ซึ่งก็เท่ากับเป็นการดึงเอาต้นไม้จากพื้นที่ป่าซึ่งประชาชนใช้สอยตามประเพณีมาให้ผู้รับสัมปทาน ต่อมาก็ดึงเอาพื้นที่ป่ามาจากชุมชน โดยการประกาศเป็นเขตป่าประเภทต่างๆ ในทางกฎหมายและปิดกั้น โดยการห้ามมิให้ประชาชนเข้าไปเกี่ยวข้องแต่อย่าง

ใด ลำดับโดยการกำหนดบทลงโทษที่รุนแรงด้วยการตั้งเอาตัวผู้ที่ฝ่าฝืนออกมา
อยู่นอกชุมชน เช่น การย้ายชุมชน การสั่งลงโทษจำคุก การสั่งเนรเทศ ซึ่ง
เป็นการกีดกันการเข้าถึงสิทธิอื่นตามมา และในที่สุดพื้นที่ตรงนั้นอาจได้รับการ
จัดสรรไปเป็นพื้นที่สัมปทานปลูกป่า กลายเป็นรีสอร์ทของทางราชการหรือ
เอกชน กลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวหรืออาจจะกลายเป็นที่ดินที่มาจัดสรรให้กับ
คนบางกลุ่ม เป็นต้น ระบบในการจัดการป่าโดยกฎหมายข้างต้น จะเห็นความ
แตกต่างได้อย่างชัดเจนในแง่ของประสิทธิภาพ (ในทุกด้านที่จะหยิบขึ้นมาเป็น
เกณฑ์ในการประเมิน) และที่สำคัญคือในแง่ของความเป็นธรรม เมื่อเปรียบ
เทียบกับระบบในการจัดการโดยภูมิปัญญาและจารีตของชุมชนที่จัดการมาเป็น
เวลาช้านาน

ภายใต้อุดมการณ์การปกครองแบบประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญกับ
สิทธิเสรีภาพเป็นหลัก ดังนั้นสิทธิเสรีภาพอันเป็นที่มาหรือเป็นรากฐานที่สำคัญ
ของระบบกฎหมายซึ่งเกิดขึ้นตามอารยธรรมตะวันตกก็คือ การควบคุมการใช้
อำนาจของรัฐและการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพสร้างหลักประกันให้แก่ประชาชน
จึงมีลักษณะ พฤติกรรมและผลปรากฏของการใช้อำนาจที่ตรงกันข้ามกับหลัก
การโดยสิ้นเชิง เหตุที่เป็นเช่นนี้ สาเหตุหนึ่งมาจากระบบกฎหมายที่ติดต่อเอา
มาเฉพาะแต่กลไก โครงสร้าง ซึ่งมีลักษณะที่เป็น hardware ไม่สามารถที่
จะปรับตัวเองให้เข้ากับ software เดิมที่มีอยู่ในสังคมไทย เช่น ทูนาทาง
วัฒนธรรม บรรทัดฐาน (ที่ดี) ต่างๆ ในทางตรงกันข้าม โครงสร้าง กลไก
ของระบบกฎหมายดังกล่าว ได้ถูกใช้ในการคุ้มครองสถานะของผู้คนในสังคม
บางกลุ่ม เช่น ผู้ที่ระบบการเมืองจัดวางไว้ให้อยู่ในฐานะที่เป็นผู้มีสิทธิพิเศษ
ในทางการเมือง เนื่องจากสามารถที่จะเอื้อประโยชน์ต่อกัน ในเวลาเดียวกัน
ระบบ กลไก ในทางกฎหมายภายใต้โครงสร้างระบบราชการแบบรวมศูนย์
และระบบอุปถัมภ์ ได้สร้าง software ใหม่ หรือความคิดใหม่ๆ ในทางกฎหมาย

(แต่ผิดไปจากหลักการของระบบกฎหมายที่ไปเลียนแบบมา) ให้เกิดขึ้นในสังคม
ไทยเป็นจำนวนมากและยากในการปรับแก้ความคิดดังกล่าว อาทิเช่น

- การทำให้ประชาชนกลัวกฎหมายโดยการเน้นการลงโทษมากกว่า
ที่จะทำให้ประชาชนเห็นประโยชน์จากการเคารพกฎหมาย (ที่เป็นธรรม)

- การทำให้เกิดความเข้าใจว่ารัฐเท่านั้นที่ เป็นผู้ออกกฎ บังคับใช้และ
ชี้ขาดความผิดถูกทั้งหลายที่เกิดขึ้นในสังคม

- การทำให้ความหมายของสิทธิ เสรีภาพ และความเป็นธรรม มี
ความหมายแคบ ๆ ตื้น ๆ เฉพาะตามที่กฎหมายบัญญัติเท่านั้น

- การทำให้เกิดความเข้าใจและรับรู้ว่าถ้าต้องการที่จะดำเนินการ
เรียกร้องความยุติธรรมในทางกฎหมายจะต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก
จะต้องยอมเสียเวลาและรอคอยความหวังได้

- และที่สำคัญที่สุดและเป็นปัญหาใหญ่ของระบบกฎหมายได้แก่ การ
ทำให้การทำตามกฎหมายเป็นสิ่งที่ถูกต้องเสมอและอยู่เหนือความชอบธรรมโดย
ไม่คำนึงถึงความเป็นธรรมหรือเงื่อนไขอื่น ๆ เลย

จากที่ได้ชี้ให้เห็นมาดังกล่าวข้างต้น อาจจะกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์
พัฒนาการของระบบกฎหมายไทยไม่ได้มีพัฒนาการที่มาจากหรือตั้งอยู่บนราก
ฐานของการให้ความสำคัญกับความเป็นธรรมของสังคมเป็นหลัก หากแต่เป็น
ระบบที่สร้างขึ้นหรือกำหนดให้มีเพราะระบบกฎหมายที่สร้างขึ้นมานั้นถูกกำหนด
มาแล้วตั้งแต่ต้นว่าจะนำไปใช้เป็นเครื่องแลกเปลี่ยน เครื่องต่อรองกับการพ้นจาก
สภาพสิทธิสภาพนอกอาณาเขตทางการศาลกับประเทศต่าง ๆ ที่อ้างว่าระบบ
กฎหมายไทยไม่ทันสมัย

เมื่อกาลกลายเป็นเช่นนี้ จึงทำให้ระบบกฎหมายของเราเริ่มต้นจากการ
มีองค์กรมากมายภายใต้ระบบราชการแบบรวมศูนย์ ผลที่ตามมาก็คือทำให้
เกิดความพยายามในการที่จะอ้างความชอบด้วยกฎหมายหรืออ้างความมี

อำนาจ ตามกฎหมายขององค์กรต่าง ๆ สามารถที่จะใช้อำนาจตามกฎหมายได้ ดังนั้นบรรดาการกระทำทั้งหลายตามอำนาจที่องค์กรต่าง ๆ มี เช่น การตรา บทบัญญัติต่าง ๆ ของกฎหมายที่เกิดขึ้นภายใต้กระบวนการในการบัญญัติกฎหมายขององค์กรทางการเมือง เช่น สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร วุฒิสภา การตัดสินใจในทางกฎหมายของฝ่ายบริหาร การใช้อำนาจในการชี้ขาดตัดสินคดี เป็นสิ่งที่ชอบด้วยกฎหมายแล้วดังนั้นจึงมีความถูกต้องแล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า พัฒนาการของระบบกฎหมายของเราเริ่มต้นจากการสร้าง “ระบบ” เพื่อนำไปสู่การมีกฎหมาย การบังคับใช้ และการตีความชี้ขาดโดยกฎหมาย และหวังว่าจะเกิด “ความเป็นธรรม” ตามกฎหมาย

แต่ถ้าหากย้อนกลับไปได้ ณ จุดเริ่มต้นของระบบกฎหมายตะวันตกที่เราไปเลียนแบบมา เริ่มต้นจากคำถามว่าสังคมจะมี “ความเป็นธรรม” ได้นั้น จะต้องพัฒนาระบบกฎหมายอย่างไรจึงจะนำสังคมไปสู่การเป็นสังคมที่ให้ความสำคัญกับความถูกต้อง ความเป็นธรรม คำถามเช่นนี้มีผลอย่างมากในการตอบคำถามเกี่ยวกับรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมของสังคมในอนาคต เพราะถ้าหากยึดความเป็นธรรมและความถูกต้องเป็นตัวตั้ง รูปแบบกระบวนการ และระบบของกฎหมายจะต้องปรับเปลี่ยนแปลงเพื่อดำรงธรรมและความถูกต้อง ระบบกฎหมายที่ไม่ได้ให้ความสำคัญ ข้างยกตัวอย่างเปรียบเทียบระบบที่ไม่ถูกต้อง การรักษาระบบดังกล่าวนี้ไว้โดยไม่มีการปรับเปลี่ยนเท่ากับเป็นการรักษาระบบที่ทำลายความเป็นธรรมของสังคม สร้างความไม่มั่นคงในมนุษย์ เป็นระบบย่อยที่ทำลาย/บั่นทอนระบบใหญ่ โครงสร้างสังคมที่ยอมรับการมีระบบย่อยที่กัด กร่อนตัวเองเช่นนี้นำไปสู่สภาพที่ว่าสังคมใดมีกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมที่นั่นไม่ใช่สังคมประชาธิปไตย

ตัวอย่างที่สามารถสะท้อนภาพ เรื่องของการไม่ได้รับความเป็นธรรมของผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมที่ได้รับจากการกระทำอันเกิดจากระบบกฎหมายทำ

(ไม่ใช่โชคชะตาเป็นผู้ทำ, ทำนองเดียวกับโรคหมอทำ) มีมากมาย ทั้งที่เป็นรายกรณีและทั้งที่มีลักษณะเป็นกลุ่ม อาทิเช่น ในกรณีของชาวไร่ชาวนา กรณีเกษตรกร กรณีผู้ใช้แรงงาน ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากโครงการของรัฐ ผู้บริโภคที่ไม่มีทางเลือก ผู้หญิง เด็กที่ถูกใช้ความรุนแรงและไม่ได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมาย ประชาชนที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากการกระทำของเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือแม้แต่กรณีของผู้ที่เป็นแกนนำเริ่มในการเรียกร้องเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมจากรัฐ แต่ในที่สุดก็กลายเป็นผู้กระทำความผิดกฎหมายและกลายเป็นเหยื่อของสังคมที่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของรัฐ เป็นต้น

ค. การเมืองภาคประชาชน

กับกระบวนการในการสร้างกฎหมายที่ตั้งอยู่บนหลักความเป็นธรรม

การเมืองภาคประชาชนเป็นทั้งแนวความคิดและยุทธวิธีที่ถูกเสนอขึ้นมาเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิรูปสังคม โดยมีสมมุติฐานว่าจุดเริ่มต้นที่จะต้องดำเนินการเสียก่อนก็คือ ระบบการเมือง ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้ผู้สูญเสียผลประโยชน์สูญเสียอำนาจทั้งหลายใช้ระบบการเมืองมาทำให้การปฏิรูปถูกบิดเบือนไป

เมื่อยุทธศาสตร์ในทางสังคมถูกกำหนดเช่นนี้ การเมืองภาคประชาชนจะเป็นจริงขึ้นมาได้นั้น ในประการแรกก็จะต้องทำอะไรที่จะทำให้คำว่า “ภาคประชาชน” ไม่ได้มีความหมายแต่เพียงนามธรรมจับต้องไม่ได้ และมักจะถูกนำคำว่า “เพื่อส่วนรวมหรือเพื่อประชาชน” ไปอ้างใช้เพื่อตัวเองประมาด ดังเอาทรัพยากรต่าง ๆ ไปใช้ประโยชน์เฉพาะกลุ่ม การจะทำให้คำว่า “ภาคประชาชน” เป็นจริงขึ้นมา ทางหนึ่งที่จะเป็นไปได้ก็ต้องเปิดโอกาสให้เกิดการแสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ

ในประการต่อมา การแสดงออกดังกล่าวจำเป็นต้องมี

ความพร้อมในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทุน ข้อมูล เครือข่าย การจัดองค์กร ความรู้ ฯลฯ ทั้งหมดเหล่านี้จะเกิดขึ้นมาได้นั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องอาศัยความเป็นกลุ่ม ความเป็นชุมชน

การเกิดขึ้นของคำว่า “ภาคประชาชน” ทั้งในแง่ของความรู้และในแง่ของปฏิบัติการจริง นับว่าเป็นจังหวะและการมีเงื่อนไขในแง่ความพร้อมทั้งในทางสำนักทางการเมืองและวุฒิภาวะในทางการเมืองของสังคมบนลักษณะเฉพาะของสังคมไทยเอง ซึ่งอาจจะถือได้ว่าเป็นข้อได้เปรียบเมื่อเทียบกับพัฒนาการทางการเมืองของประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ ประเด็นในปัจจุบันต่อการพัฒนาประเทศที่สำคัญก็คือ การเมืองภาคประชาชนจะทำให้เกิดระบบการเมือง ระบบกฎหมาย และที่สำคัญก็คือ จะสร้างระบบกฎหมายที่ตั้งอยู่บนความเป็นธรรมให้เกิดขึ้นได้อย่างไร

และถ้าหากจะตั้งสติวางทิศกำหนดเป้าโดยเอาความเป็น “ชุมชน” ซึ่งเป็นรากฐานของการเมืองภาคประชาชนเป็นตัวตั้ง และลองทบทวนจากกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน พอที่จะสามารถสะท้อนภาพให้เห็นภาพกว้างของพัฒนาการความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นชุมชน ระบบการเมือง และระบบกฎหมาย ซึ่งมีนัยสำคัญต่อกระบวนการสร้างความเป็นธรรมในสังคม ในลักษณะดังต่อไปนี้

1. ก่อนมีรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน

ความคิดเกี่ยวกับเรื่องชุมชนเป็นที่ยอมรับแต่ในความเป็นจริง (de facto) เท่านั้น ในทางกฎหมาย (de juris) แม้จะมีกฎหมายกล่าวถึงอยู่บ้างแต่ก็ไม่มีนัยสำคัญที่จะนำไปสู่การปฏิบัติ แต่ในทางความเป็นจริง สำนักและความคิดที่เกี่ยวกับความเป็นชุมชนได้มีการบ่มเพาะผ่านทางกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เกิดขึ้นเองอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ลักษณะการเกิดขึ้นดังกล่าวเป็นเพราะเห็นปัญหาต่าง ๆ ร่วมกันจึงมีการรวมเป็นกลุ่มต่าง ๆ มากมาย มีพัฒนาการ

และปฏิสัมพันธ์กับสังคมในด้านต่าง ๆ มาอย่างต่อเนื่อง ผลของการรวมกลุ่มต่าง ๆ ดังกล่าวทำให้เกิดการแก้ปัญหาไปได้ในระดับหนึ่งทำให้เกิดการจัดการในรูปแบบใหม่ ๆ ที่ตั้งอยู่บนความต้องการของชุมชน แต่ก็ไม่ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างโดยเฉพาะอย่างยิ่งในระบบราชการและในทางกฎหมาย จนกระทั่งมีการเรียกร้องให้เกิดการปฏิรูปทางการเมืองกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ก็มีการเคลื่อนไหวและช่วยกันผลักดันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างในรัฐธรรมนูญให้รับรองความเป็นชุมชนซึ่งถือเป็นสาระสำคัญในทางกฎหมาย

2. หลังการบังคับใช้รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน

หลังการบังคับใช้รัฐธรรมนูญในปัจจุบัน มีการนำบทบัญญัติที่ว่าด้วยเรื่องสิทธิชุมชนและสิทธิอื่น ๆ (เช่น สิทธิในการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร สิทธิในการมีส่วนร่วมในการดำเนินการของรัฐ) อันเป็นสิทธิในฐานะของปัจเจกแต่มีผลของการใช้สิทธิที่เป็นการเสริมความเป็นชุมชน ภายหลังการบังคับใช้รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน ทำให้สามารถประเมินภาพเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของแนวคิดที่ว่าด้วยความเป็นชุมชนได้ดังต่อไปนี้

2.1. การเคลื่อนไหวผ่านทางโครงสร้างทางการเมืองการปกครอง

การเคลื่อนไหวของความเป็นชุมชนที่เกิดจากฐานของปัญหา เช่น ปัญหาเรื่องความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ปัญหาชุมชนแออัด ปัญหาชนเผ่า ปัญหาเรื่องแรงงาน ฯลฯ มีการเคลื่อนไหวในความถี่ที่ค่อนข้างสูงเพื่อเรียกร้องให้เกิดการแก้ปัญหา การเคลื่อนไหวในแนวทางนี้มีการแสดงออกถึงการใช้สิทธิว่าเป็นสิทธิทางการเมืองของประชาชนหรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “การเมืองของพลเมือง” ซึ่งถูกสร้างขึ้นมาให้เป็นคู่ตรงกันข้ามกับการเมืองของนักการเมือง

แนวคิดนี้แพร่หลายอย่างรวดเร็วในช่วงก่อน พ.ศ. 2540 และหลังจาก

รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันมีผลใช้บังคับ แนวคิดดังกล่าวนี้ก็ยังกลายเป็นประเด็นที่ถูกนำไปใช้ในบริบทต่างๆ ทั้งในแง่ที่เป็นอุดมการณ์ เป็นยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีในการเคลื่อนไหวทางการเมืองและควรจะกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ด้วยกระแสของแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องการเมืองภาคประชาชน ทำให้เกิดกลไกต่างๆ ที่ภาคประชาชนสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมและเปิดเวทีสาธารณะ รวมถึงเวทีทางการเมืองในระดับต่างๆ อย่างมากมาย แต่อย่างไรก็ตาม แม้กลไกและเวทีในทางการเมืองจะเปิดมากขึ้นก็ตาม แต่ในที่สุดแล้วภายใต้การดำเนินการที่ต้องอิงอยู่กับหน่วยงานของรัฐก็ต้องอยู่ภายใต้บังคับของบทบัญญัติกฎหมาย (ซึ่งไม่สอดคล้องกับบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป) จึงทำให้บรรดาข้อสรุปต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากการเข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองของประชาชนเพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาก็ดี เพื่อทำให้เกิดบรรทัดฐานที่เป็นธรรมก็ดียังมีอาจที่จะนำไปสู่การแก้ไขได้ในที่สุด

ดังนั้น ประเด็นปัญหาจึงอยู่ที่ว่าจะทำอะไรที่จะทำให้โครงสร้างพื้นฐานในทางกฎหมายโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบัญญัติกฎหมายที่เปิดช่องทางให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอยู่แล้ว ถูกนำมาใช้เพื่อทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนในเรื่องต่างๆ ดังต่อไปนี้

ประการแรก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างทางการเมืองในระดับชาติ

ประการที่สอง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างราชการบริหารส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

ประการที่สาม สร้างนวัตกรรมใหม่ๆ ในการบริหารราชการส่วนท้องถิ่นที่สอดคล้องกับความต้องการหลายของความเป็นชุมชนและท้องถิ่น

ประการที่สี่ สร้างวัฒนธรรมในความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับท้องถิ่นใหม่ให้สอดคล้องกับระบบราชการบริหารแบบใหม่

แต่อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมาข้างต้นไม่ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นง่าย ๆ ดังจะเห็นได้จากสิ่งที่เกิดขึ้นภายหลังจากการบังคับใช้รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันแล้วก็ยังมีกระแสละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชนอยู่เสมอ และเป็นที่น่าสังเกตว่ามีกระบวนการในการนำเสนอและใช้วิธีการอธิบายแนวความคิดที่ว่าด้วยการเมืองภาคประชาชนในฐานะที่เป็นเจ้าของสิทธิในลักษณะต่างๆ กัน การอธิบายเท่าที่เป็นอยู่ขณะนี้มีการอธิบายอยู่ไม่กี่แนวทางและส่วนใหญ่แล้วการอธิบายตกอยู่ภายใต้อุดมการณ์ทางการเมืองแบบเดิม ๆ เหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากการอธิบายปรากฏการณ์เกี่ยวกับแนวคิดและอุดมการณ์ที่ว่าด้วยการเมืองของพลเมือง หรือการเมืองภาคประชาชนนั้นไม่ได้มีสถานภาพเป็นองค์ความรู้อยู่ในกระแสวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองกฎหมายและการตัดสินใจในการใช้ทรัพยากร (นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ รัฐประศาสนศาสตร์ เศรษฐศาสตร์) ที่เป็นกระแสหลัก

ดังนั้น เมื่อมีการกล่าวถึงปรากฏการณ์ที่เป็นเนื้อหาของการเมืองภาคประชาชนแล้วก็จะตกอยู่ในรูปแบบและชุดความคิดในทางวิชาการทางการเมืองการปกครองและกฎหมาย ดังเช่นคำอธิบายว่าด้วยกลุ่มผลประโยชน์ (interest group) กลุ่มกดดัน (pressure group) การประท้วง (mob) หรือผู้ที่กระทำผิดกฎหมายในข้อหาต่างๆ ที่ไปกระทบต่อความสงบหรือเป็นการกระทำที่ลึ้นเปลี่ยน ไม่มีประสิทธิภาพ ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด เป็นภาระทางการคลัง ฯลฯ

ด้วยเหตุดังนั้น ภายหลังที่รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันใช้บังคับทั้งในทางการเมืองการปกครองและกฎหมาย (หากเราพิจารณาหลักการที่ว่ารัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุด กฎหมายต่างๆ ก็ดี การกระทำทั้งหลายขององค์กรต่างๆ ที่ใช้อำนาจรัฐจะขัดหรือแย้งรัฐธรรมนูญไม่ได้) ก็จะต้องเปลี่ยนวิธีการอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวเสียใหม่ด้วย ทั้งนี้เนื่องจากกรอบความคิดในทางการเมือง

และสถานภาพในทางกฎหมายของประชาชนในฐานะที่เป็นเจ้าของสิทธิได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมแล้วอย่างน้อย ๆ ตามที่ปรากฏอยู่ในรัฐธรรมนูญ

แต่อย่างไรก็ตาม ณ เวลานั้น ถ้าหากจะลองอธิบายปรากฏการณ์ทางการเมืองดังกล่าวใหม่ให้หลุดไปจากกรอบความคิดหรืออุดมการณ์ทางการเมืองแบบเดิม ๆ แล้วอาจจะสรุปวิธีการอธิบาย ได้ดังนี้

1. อธิบายการเมืองภาคประชาชนว่าเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดอุดมการณ์การปกครองแบบประชาธิปไตย การอธิบายบนแนวทางนี้พยายามที่จะชี้ให้เห็นว่าประชาชนสามารถใช้สิทธิ เสรีภาพได้ในทางตรง หรือที่เรียกว่าประชาธิปไตยทางตรง (Direct Democracy) เช่น การที่ประชาชนใช้สิทธิในการเสนอกฎหมายก็ดี หรือการใช้สิทธิในการถอดถอนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกวุฒิสภา สมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารระดับสูงก็ถือว่าเป็นการเมืองภาคประชาชนที่เข้าไปเคลื่อนไหวในโครงสร้างทางการเมืองในภาคที่เป็นทางการเมือง ซึ่งในปัจจุบันก็ยังเป็นอุปสรรคทั้งนี้เนื่องจากถึงที่สุดแล้วกระบวนการในการตัดสินใจสุดท้ายก็ยังอยู่ที่การเมืองในระบบ ซึ่งก็คือพรรคการเมือง นักการเมือง

2. อธิบายการเมืองภาคประชาชนว่าการที่ประชาชนเข้าร่วมหรือเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบการเมืองที่เป็นทางการเมือง หรือกล่าวให้ถึงที่สุดแล้วก็คือการเมืองภาคประชาชนคือประชาธิปไตยโดยผู้แทน (Representative Democracy) การที่ประชาชนเข้าเป็นสมาชิกพรรคการเมือง การให้การสนับสนุนพรรคหรือผู้สมัคร การไปใช้สิทธิเลือกตั้ง การสมัครรับเลือกตั้ง ซึ่งเป็นโครงสร้างของระบบการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ตามแนวทางการอธิบายระบบการปกครองของประเทศอุตสาหกรรมตะวันตกที่มีอิทธิพลทางความคิดทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เป็นบทบาทของประชาชนที่พึงมีในระบบการเมือง

3. อธิบายการเมืองภาคประชาชนว่าการที่ประชาชนเข้าร่วมหรือเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบการจัดการชุมชนท้องถิ่น โดยการดึงเอากลุ่มที่ไม่เป็นทางการเมือง (กลุ่มที่อยู่นอกโครงสร้างองค์กรทางการเมืองที่กำหนดไว้โดยกฎหมาย) เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาท้องถิ่นทั้งนี้เป็นไปตามส่วนหนึ่งของแนวคิดในการพัฒนาชุมชน ภายใต้แนวทางการปรับทิศทางของการกำหนดนโยบายของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ดังจะเห็นได้จากการจัดตั้งประชาคมหมู่บ้าน หรือประชาคมตำบล ในกรณีเช่นนี้ก็เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งจากความพยายามที่จะเข้าไปมีส่วนในการพัฒนาท้องถิ่นที่ไม่ได้เข้าไปในช่องทางทางการเมืองดังในแนวคิดที่อธิบายมาแล้วข้างต้น แต่จากนัยดังที่กล่าวมาได้สะท้อนให้เห็นความหมายของ “การเมือง” ที่ขยายออกไปจากกรอบการมองการเมืองแบบเดิม ๆ ที่ครอบงำทางความคิดมาเป็นเวลานานและลักษณะของพัฒนาการทางการเมืองในแนวทางนี้ เป็นการเข้าไปขยายพื้นที่สาธารณะ (พื้นที่ในทางการเมือง) ที่อยู่ในกรอบครองของระบบราชการและระบบอุปถัมภ์มาเป็นเวลานาน

4. การอธิบายการเมืองภาคประชาชนโดยอธิบายด้วยการให้ความหมายของการแสดงออกในด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจริงในบริบทสังคมไทย หรือที่เรียกกันในเวทีวิชาการปัจจุบันว่าขบวนการเคลื่อนไหวใหม่ในทางสังคม (New Social Movements: NSM)

การปรากฏตัวของการเคลื่อนไหวใหม่ในทางสังคมดังกล่าวเป็นสิ่งที่มิปรากฏในระดับโลก โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนา (แต่ก็มีได้หมายความว่า เป็นแนวคิดที่น่าเข้าใจ) การเคลื่อนไหวดังกล่าวไม่ได้มีสถานะที่เป็นแนวคิด แต่เป็นความเคลื่อนไหวที่เกิดจากแรงกดดันในด้านต่าง ๆ และเป็นการเคลื่อนไหวที่เป็นปฏิริยาตอบสนองต่อสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิต และพยายามที่จะพัฒนาแนวทางในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้น ซึ่งประจวบเหมาะ

กับการขยายตัวภายในของกลุ่มต่าง ๆ ที่มีการเคลื่อนไหวมาอย่างต่อเนื่อง และประกอบกับปัญหาที่เป็นข้อจำกัดของโครงสร้างระบบราชการและระบบการเมือง ที่ไม่สามารถที่จะแก้ปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้นได้ จึงทำให้เกิดการเผชิญหน้ากันบ่อยครั้งมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวในแนวทางนี้ มีนัยที่สำคัญในแง่ของการสร้างสำนึกในทางการเมืองกับอย่างชัดเจน ทั้งนี้เนื่องจากกลไกทางการเมืองในระบบเดิมทั้งในทางความเป็นจริง และในทางกรอธบายทางวิชาการพยายามที่จะสร้างทัศนะและสำนึกใหม่ในทางการเมืองให้กับประชาชนเพื่อให้เข้าใจและเห็นคล้อยไปกับระบบการเมืองการปกครองตามแนวคิดกระแสหลักตามระบบการเมืองประเทศต้นแบบ แต่ในขณะที่การเคลื่อนไหวใหม่ที่ประชาชนออกมาเคลื่อนไหวเองในปัญหาที่ตนเองประสบได้เปลี่ยนทัศนะ เปลี่ยนความคิดต่อระบบการเมืองเดิมและท่าทีของตนเองทั้งต่อตนเองและต่อคนอื่นที่อยู่ในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มประชาชนที่ประสบปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน

แต่อย่างไรก็ตาม การปรากฏตัวขึ้นของขบวนการเคลื่อนไหวในทางสังคมดังที่กล่าวมาก็ถือได้ว่าได้สะท้อนและทำให้ในแวดวงวิชาการต้องขบคิดใหม่ในแง่ของการต้องผนวกเอาเงื่อนไขดังกล่าวเข้ามา ดังนั้น องค์การภาคประชาชนในขบวนการเคลื่อนไหวในทางสังคมจึงกลายเป็นเงื่อนไขใหม่สำหรับการเมืองในระบบเดิม และสอดคล้องกับระบบโครงสร้างในทางการเมืองภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน

2.2. การเคลื่อนไหวภายใต้สิทธิเฉพาะเรื่องตามรัฐธรรมนูญ

จริง ๆ แล้วการเคลื่อนไหวภายใต้สิทธิเฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเด็นใดประเด็นหนึ่งเป็นการเคลื่อนไหวที่มีมาโดยตลอด และมีหลาย ๆ กรณีที่เมื่อมีโอกาสและความพร้อมในทางการเมืองก็สามารถที่จะผลักดันความคิดดังกล่าวให้กลายเป็นหลักการที่ปรากฏอยู่ในรัฐธรรมนูญ เช่น ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชน

สิทธิในคลื่นความถี่ สิทธิของผู้บริโภค เป็นต้น

แต่แม้จะมีการบัญญัติหลักการดังกล่าวไว้ในรัฐธรรมนูญแล้วก็ตาม เมื่อต้องการที่จะใช้สิทธิในนามของกลุ่มเฉพาะตามประเด็นปัญหา กลับต้องมาต่อสู้กับระบบที่มีอยู่เดิม โดยเฉพาะในโครงสร้างทางการเมืองและระบบราชการที่มีอำนาจอยู่ภายใต้กฎหมาย และในหลาย ๆ กรณีสามารถที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีกระบวนการตอบโต้กลับของระบบต่าง ๆ เหล่านี้และนับวันจะมีการตอบโต้กลับทั้งทางตรงและทางอ้อมมากขึ้น

3. การไม่เคลื่อนไหวในสิทธิ

แม้จะมีความพยายามในการเรียกร้องให้ใช้สิทธิของตนเอง และสิทธิต่าง ๆ เหล่านี้ก็มีการบัญญัติรับรองไว้ในรัฐธรรมนูญ แต่เนื่องจากผู้ทรงสิทธิตามกฎหมายไม่อยู่ในฐานะหรือสภาพที่จะใช้สิทธิต่าง ๆ ได้เองหรือระบบราชการที่ต้องบังคับการให้เป็นไปตามกฎหมายไม่ได้วางระบบที่ทำให้เอื้อต่อการเข้าถึงสิทธิดังกล่าว และสิทธิประเภทนี้ก็มีอาจที่จะเคลื่อนไหวภายใต้แนวทางในการรวมกลุ่มได้และในที่สุดก็นำไปสู่การละเมิดสิทธิในด้านอื่น ๆ ตามมา เช่น สิทธิของผู้ต้องหาและของผู้ต้องขัง สิทธิของผู้สูงอายุ สภาพที่เป็นอยู่เช่นนี้แม้มีความพยายามที่จะเข้าไปดูแลแต่ก็เป็นเพียงการแก้ปัญหาตรงปลายเหตุเสียเป็นส่วนใหญ่

จากสถานการณ์ที่เป็นอยู่จริงโดยย่อ ๆ ดังที่กล่าวมาเป็นสาเหตุของความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นทั้งหลาย ถ้าหากต้องการที่จะทำให้บทบาทของภาคประชาชนสามารถใช้กลไกในทางกฎหมายโดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐธรรมนูญ ซึ่งมีช่องทางต่าง ๆ มากมาย (อย่างน้อยในทางหลักการ) ผนวกไปกับการเมืองภาคพลเมืองเพื่อนำไปสู่การมีหรือการสร้างระบบกฎหมายที่ตั้งอยู่บนความถูกต้องชอบธรรม และเป็นธรรม ไม่ใช่กฎหมายที่เป็นเพียงตัวหนังสือที่เขียนแล้วอ่านออกเสียงว่ากฎหมาย แต่ไร้วิญญาณแห่งความเป็นธรรมที่สามารถฟังได้

บทบาทของภาคประชาชนควรที่จะใช้เวทีต่างๆ ของการเมืองภาคประชาชน ในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังต่อไปนี้

ประการแรก สร้างความชัดเจนในทางกฎหมายให้ได้ว่าปัญหา (หรือสิทธิ)ใดหรือประเด็นที่มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องใดที่ต้องการที่จะให้รัฐเข้ามา มีบทบาทมากขึ้น ปัญหา (หรือสิทธิ)ใดที่บทบาทของรัฐควรจะ มีบทบาท ให้น้อยลงและสังคมหรือชุมชนควรจะเข้ามา มีบทบาทในปัญหานั้นๆ หรือในสิทธินั้นๆ มากขึ้น

ประการที่สอง จะทำอย่างไรที่จะทำให้ชุมชนสามารถเรียกร้อง แสดงออกเพื่อทำให้เกิดความเข้าใจและยอมรับความอยู่จริงของ “ความเป็นชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” ต่อแวดวงนิติศาสตร์ไทย (และต่อวงวิชาการในสาขาอื่นๆ) โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อองค์กรที่ทำหน้าที่ในการวินิจฉัยชี้ขาดเพื่อจะได้เข้าใจในความเป็นธรรมอีกมิติหนึ่งนอกเหนือจากที่กฎหมายบัญญัติ

ประการที่สาม ในการสร้างการยอมรับ จำเป็นที่จะต้องพัฒนาระบบข้อมูล การสถิติเป็นตัวอย่างให้เห็นเป็นสิ่งที่สำคัญในการที่จะแพร่ขยายองค์ความรู้และการรับรู้ ดังนั้นการสร้างระบบฐานข้อมูลและการมีสื่อของชุมชนเองเป็น สิ่งที่ไม่อาจที่จะหลีกเลี่ยงได้

ประการที่สี่ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองโดยรัฐธรรมนูญไปแล้วในบางส่วนก็ตาม แต่หลังจากที่มีการทดลองใช้รัฐธรรมนูญ มาแล้วห้าปีเศษ ประเด็นหนึ่งที่จะต้องเตรียมการเพื่อให้ประชาชนสามารถที่จะมีบทบาทตามสิทธิเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญได้อย่างแท้จริงก็คือ การผนวกเอาองค์กรภาคประชาชนที่เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของ โครงสร้างองค์กรปกครองท้องถิ่นที่เป็นทางการ ในฐานะที่เป็นองค์กรร่วมในการพัฒนาท้องถิ่น เป็นต้น

ถ้าหากเราอยากเห็นสังคมที่ศรัทธาและเชื่อมั่นในความเป็นธรรม หากกฎหมาย นักกฎหมายหรือระบบกฎหมายทั้งระบบไม่ได้เป็นที่มาของความเป็นธรรมดังกล่าว ในการเมืองภาคพลเมือง เราสามารถที่จะสร้างระบบกฎหมายได้ ในความเป็นชุมชนเรามีทุนทางสังคม มีทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถให้ความเป็นธรรม ยึดเหนี่ยวพึ่งพาได้ จะทำอย่างไรที่จะทำให้หลักความเป็นธรรมของสังคมเข้าไปเป็นเจตนารมณ์ของกฎหมายของนักกฎหมาย และจะทำอย่างไรให้นักกฎหมายเข้าใจความต้องการของชุมชนเป็นสิ่งที่จะพิสูจน์กระแสชุมชนนิยมและจะเป็นการพิสูจน์สำนึกของความเป็นคนของนักกฎหมาย

“ตราบใดที่ความเป็นธรรมยังไม่เกิดตราบนั้นความขัดแย้งก็ยังไม่ยุติ กระบวนการยุติธรรมจึงต้องพิจารณากันเสียใหม่ว่าคือ กระบวนการสร้างความเป็นธรรมเพื่อนำไปยุติปัญหาข้อพิพาทต่าง ๆ มิใช่ข้อพิพาทหรือความขัดแย้งต่าง ๆ จะต้องยุติเพราะศาลยุติธรรมมีเพียงสามศาล เหมือนที่ใคร ๆ และ กระบวนการยุติธรรมชอบอ้างเท่านั้น”

บรรณานุกรม

- ชีวิตและผลงาน ผู้มีคุณูปการต่อการวิจัยทางวัฒนธรรม. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. รัฐศาสตร์ การบริหารรัฐกิจ ทฤษฎี: หนึ่งทศวรรษรัฐศาสตร์แนววิพากษ์. โครงการหนังสือเล่มที่ 6 กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2540.
- วาทกรรมการพัฒนา อำนาจ ความรู้ ความจริง และความเป็นอื่น. กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือลำดับที่ 16 ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2540.
- บรรศักดิ์ อวรรณโณ. การสร้างธรรมาภิบาลในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2542.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. สัญญาวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา, 2545.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ. วิถีชีวิต วิถีรู้ ขบวนการประชาชนร่วมสมัย. โครงการพลวัตเศรษฐกิจการเมืองไทย. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ตรัสวิน (ซิลค์เวอร์มบุคส์), 2545
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ตรัสวิน (ซิลค์เวอร์มบุคส์) 2539.
- ธันน์ อนุมานราชธน และคณะ. “รายงานการวิจัยเรื่องแนวทางการจัดการความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในอำนาจขององค์การบริหารส่วนตำบลจังหวัดเชียงใหม่”. ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545.

ธีรยุทธ บุญมี. ชาตินิยมและหลังชาตินิยม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สายธาร, 2546.

พรไพไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. “ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำخان โครงการพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543-2545” นนทบุรี: สกว. สำนักพิมพ์ปัญญาเฝ้าดูเคชั่น, 2546.